

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈԲԵՐՏ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԽԱԹԹԻ ՄԵԾ ԱՐՔԱ ՄՈՒՐՍԻԼԻ II-Ը ԵՎ ՆՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Ներածություն

Հին Արևելքի ամենանշանավոր արքաներից մեկի՝ Մուրսիլի՝ II-ի (Ք.ա. 1321-1295 թթ.) ժամանակաշրջանը լի է իրադարձություններով, որոնք լույս են սփռում ոչ միայն Խաթթիի, այլ նաև Մերձավոր Արևելքի պատմության վրա: Խեթական արքան յուրօրինակ անձնավորություն էր՝ և՛ հզոր տիրակալ, և՛ աստվածավախ մահկանացու, և՛ հմուտ դիվանագետ, և՛ տաղանդավոր զորավար: Նրա օրոք ստեղծված սկզբնաղբյուրները թույլ են տալիս գրեթե ամբողջական պատկերացում կազմել նրա կառավարման տարիների մասին: Նրա ժամանակաշրջանը առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հայաստանի հին շրջանի պատմությունն ուսումնասիրողների համար, քանի որ վերոնշյալ աղբյուրները լույս են սփռում այդ ժամանակի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածի պատմության վրա:

Աշխատության նպատակն է խեթագիտության նորագույն ձեռքբերումների հիման վրա փորձ անել տալ Մուրսիլի II-ի և նրա ժամակաշրջանի պատմությունը:

¹ Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում արքայի անունը, որը դարերով պահպանվել է խեթերին հարևան հայերի մոտ՝ որպես Մուշեղ անձնանուն: Անվան հայերեն հին ձևն է Մուրշեղ, որը հետագայում ր-ի անկումով դարձել է Մուշեղ (Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 9, Երևան, 1946, էջ 455): Անձնանունն, ըստ երևույթին, բաղադրվում է *Murš* արմատից և *ili* ածանցից՝ *Murš+ili* (Melchert G., *The Luwians*, Leiden-Boston, 2003, p. 16): Հավանաբար, Մուրսիլին նրա գահակալական անունն էր, իսկ նրա իսկական, խորհական անվանումը Տաժմի-Տարրումա (*Tašmi-Sarruma*) էր (Ünal A., *Muršili II*, *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 1995, 8, S. 435-436):

Մուրսիլի II-ի ժամանակաշրջանի պատմության աղբյուրագիտական հենքը

Մուրսիլի II-ի թողած գրավոր ժառանգությունը բազմազան է և խիստ կարևոր նրա կառավարման ժամանակաշրջանի՝ Փոքր Ասիայի և հարակից տարածքների երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման առումով: Նրա ժամանակաշրջանը կարելի է համարել խեթական պատմագիտության գագաթնակետը: Հարկ է առանձնացնել հատկապես Մուրսիլի II-ի տարեգրությունները, որոնք հայտնի են որպես «Տասնամյա» և «Ընդարձակ»: «Տասնամյա»-ն ներկայացնում է արքայի կառավարման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները, իսկ «Ընդարձակ»-ն ընդգրկում է նրա կառավարման գրեթե ողջ շրջանը: Տարեգրությունների տեքստերը և հատվածները հրատարակվել են տարբեր հեղինակների կողմից՝ ամբողջական կամ հատվածաբար²: Մուրսիլի II-ը թողել է նաև իր հոր՝

² «Տասնամյա» տարեգրության հիմնական տեքստի առաջին գիտական տառադարձումը տվել է Է. Ֆոռերը (2 BoTU 48): Հետագայում հիմնական տեքստի տառադարձումը և թարգմանությունը, «Ընդարձակ» տարեգրության տեքստի հետ զուգահեռ, տվել է Ա. Գյոթցեն (Götze A., Die Annalen des Mursiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, 1933, 38 (այսուհետ՝ AM): Հավելյալ կրկնօրինակները հրատարակել է Հ. Օտտենը (Otten H., Neue Fragmente zu den annalen des Mursili, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, 1955, 3, S. 153-179): Կան նաև նոր հրատարակություններ՝ նոր տեքստերի ընդգրկմամբ (Kümmel H.M., Die Zehnjahr-Annalen Mursilis II. Rechts-und Wirtschaftsurkunden Historisch-chronologische Texte. B. I, 1985, S. 471-481; Grélois J.-P., Les Annales Decennales de Mursili II (CTH 61.1), Hethitica, 1988, IX, pp. 17-145; Del Monte G.F., L'annalistica ittita, pp. 32-33; Beal R., The Ten Year Annals of Great King Mursili II of Hatti (2.16), The Context of Scripture, II, Leiden, Boston, Köln, 2000, pp. 82-90; Ղազարյան Ռ., Մուրսիլի II-ի «Տասնամյա» տարեգրությունը, Երևան, 2013): «Ընդարձակ» տարեգրությունները մասնակի կամ ամբողջական հրատարակել են մի շարք հեղինակներ (AM; Otten H., Neue Fragmente zu den annalen des Mursili, S. 153-179; Houwink ten Cate Ph. H.J. Mursilis' northwestern campaigns-additional fragments of his Comprehensive annals, Journal of Near Eastern Studies, 1966, XXV, 3, pp. 162-191. Նույնի, Mursilis' North-Western Campaigns-A Commentary, Anatolica, 1967, I, pp. 44-61. Նույնի, Mursilis' Northwestern Campaigns-Additioanl Fragments of his Comprehensive Annals Concerning the Nerik Foundation, Florilegium Anatolicum, Paris, 1979, pp. 157-167. Նույնի, The Mashuiluwa Affair: A join (KBo XIX 46) and a Duplicate (KBo IX 77) to Mursilis's Comprehensive Annals (12th year of his reign), Studia Mediterranea Piero Meriggi Dicata (Pavia), 1979; Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 152-159; Del Monte G.F., L'annalistica ittita, Brescia, 1993, pp. 33-40, 73-131; Խաչատրյան

Մուպպիլուպիումա I-ի խմբագրված տարեգրությունը³: Գոյություն ունեն նաև արքայի՝ իր վասալների հետ կնքած պայմանագրերի տեքստերը⁴: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Մուրսիլի II-ի «Աղոթքի» տեքստերը⁵: Այս և Մուրսիլիի օրոք ստեղծված մի շարք այլ տեքստերի բովանդակության մասին կխոսվի ստորև⁶:

Կառավարման սկիզբը. երիտասարդ արքան մտնում է պայքարի մեջ

Մուրսիլի II-ը նորխեթական տերության հիմնադիր Մուպպիլուպիումա I-ի (Ք.ա. 1344-1322 թթ.)՝ մեզ հայտնի հինգ որդիներից կրտսերն էր⁷, որը զբաղեցրեց Խաթթիի գահը շատ բարդ ժամանակաշրջանում: Երիտասարդ արքան, կառավարման առաջին տարիներից սկսած, ստիպված էր ծանր պայքար մղել Խաթթիի ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ:

Մուպպիլուպիումայի մահվանից հետո գահ բարձրացավ նրա ավագ որդին՝ փորձառու Առնուվանդա II-ը (Ք.ա. 1322-1321 թթ.): Ի սկզբանե Մուրսիլին չէր դիտարկվում հոր կողմից որպես գահի հավակնորդ: Սակայն տեղի ունեցավ մի դեպք, որը փոխեց Խաթթիի պատմության ընթացքը և Մերձավոր Արևելքի պատմության թատերաբեմ հանեց երիտասարդ Մուրսիլիին: Առնուվանդան հիվանդացավ և շուտով

Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 69-77: Немировский А., «Пространные анналы» Мурсилиса II-текстологическая условность?, Вестник древней истории, 2005, 1, с. 3-14):

³ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, Journal of Cuneiform Studies, 1956, 10, 2-4; pp. 41-68, 75-98, 107-130.

⁴ St'au Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996, N 9, 10, 11, 12, 20, 29, 30, 31, 31A, 31B.

⁵ Gurney O., The Hittite Prayers of Mursili II, Annals of Archaeology and Anthropology, 1940, 27, pp. 2-163; Goetze A., "Hittite Prayers", Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton, 1955, pp. 393-401; Singer I., Hittite Prayers, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 47-79 և այլն:

⁶ St'au նաև Klengel H., Geschichte des hethitischen Reiches, Leiden, Boston, Köln, S. 170-178.

⁷ Մուրսիլիի ավագ եղբայրներն էին Առնուվանդան, Տեյիպիտուն, Պիյասիլին (Շարրիկուշուլը) և Ցանանցան: Առնուվանդան թագաժառանգն էր, Տեյիպիտուն՝ Հալեպի (Խալապի) արքան, Պիյասիլին՝ Կարգամիսի, իսկ Ցանանցան սպանվել էր Եգիպտոսում (մեկնել էր՝ դառնալու Եգիպտոսի փարավոն):

դարձավ այն համաճարակի զոհը, որի պատճառով մինչ այդ մահացել էր («աստված էր դարձել»՝ DINGIR^{LM}-iš DÙ-at) նաև նրա հայրը՝ Խաթթիի մեծ արքան։ Սակայն Առնուվանդայի մահվանից հետո ողջ էին Մուրսիլիի երկու ավագ եղբայրները՝ Շարրիկուշուխը և Տելիպինուն։ Նրանք երկուսն էլ կարող էին հավակնել իրենց հոր գահին։ Սակայն հաշվի առնելով պետության ներսում և նրա սահմանների մոտ ստեղծված ծանր վիճակը՝ հարկավոր էր արագ լուծում գտնել գահաժառանգման հարցում և ավագ եղբայրները, հավանաբար չցանկանալով ավելի բարդացնել երկրի վիճակը, համաձայնեցին, որ գահին բազմի իրենց կրտսեր եղբայրը։ Չկա տեղեկություն այն մասին՝ արդյոք նրանք այդ պահին գտնվել են Խաթթուսայում, թե մնացել են իրենց վստահված ենթակա թագավորություններում, որպեսզի վերահսկեն տերության հարավային տարածքները։ Փաստ է այն, որ հետագայում հատկապես Շարրիկուշուխը մեծապես աջակցել է եղբորը տերության պահպանման և հզորացման նրա անխոնջ ջանքերի մեջ⁸։

Այնուամենայնիվ, երիտասարդ արքայի ուսերին մեծ պատասխանատվություն էր ընկել։ Նա որդին էր հզոր Սուպպիլուլիումայի, որի անունը, բնական է, նա չէր ցանկանա հեղինակագրել։ Բացի այդ, Մուրսիլիին Մերձավոր Արևելքի «մեծ» արքաներից մեկն էր և պատասխանատու էր տերության համար, որը նրան բաժին էր հասել հորից։ Ահա այս ծանր պատասխանատվության բեռով էր նա գահ բարձրանում։ Հարկավոր էր գործի դնել և՛ հնարամտություն, և՛ դիվանագիտություն և, իհարկե, նաև ուժի գործադրումով հասկացնել հարևան պետություններին և ժողովուրդներին, որ Խաթթիի գահի վրա բազմել է Սուպպիլուլիումայի արժանավոր հետնորդը։

Մուրսիլին իր արքայական կյանքի մեծ մասն անցկացրել է արշավանքների մեջ՝ կարծես կրկնելով իր նշանավոր հորը՝ մի տարբերությամբ, որ նրա հայրը ռազմական գործողություններին մասնակցում էր դեռևս մինչև գահ բարձրանալը և գահ բարձրանալով՝ արդեն մեծ փորձ ուներ, իսկ Մուրսիլին խեթական

⁸ Գոյություն ունի մի տեքստ (KBo I 28), որտեղ Խաթթիի մեծ արքան (Մուրսիլի II-ը) ճանաչում է Պիլասիլիին որպես Կարգամիսի արքա։

սկզբնաղբյուրներում չի հիշատակվել իր հոր մղած բազմաթիվ պատերազմների ժամանակ: Պատճառները երկուսը կարող էին լինել. այդ ժամանակ Մուրսիլին հասուն չէր պատերազմների համար, կամ հայրը նրան չէր նախատեսել զինվորական և ընդհանրապես արքայական գործունեության համար, որի բաղկացուցիչ մասերից մեկն էր կազմում ռազմական գործունեությունը: Այնուամենայնիվ, նա ուներ բնատուր զորավարական տաղանդ:

Մուրսիլին ստացել էր ծանր ժառանգություն: Տերությունը գտնվում էր փլուզման եզրին: Սուպպիլուլիումայի ձեռքբերումները հարավում փոշիացման եզրին էին: Ասորեստանն իր վերահսկողության տակ էր վերցրել Միտաննիի տարածքի մեծ մասը և ցանկանում էր գրավել նաև Եփրատի ափին գտնվող Կարգամիսը: Տերությանը սպառնում էին նաև Կասկա, Հայասա (Ազգի), Արցավա երկրները:

Խաթթիի մեծ արքան իր կառավարումը սկսեց Խաթթիի հյուսիսային մասի անհանգիստ ցեղերի՝ կասկերի դեմ պատերազմով: Նրանք հարձակումներ էին գործում Դուրմիտա քաղաքի վրա: Ի պատասխան նրանց հարձակումների՝ խեթական զորքերը գրավում և այրում են կասկական երկու գլխավոր քաղաքներ՝ Խալիլան և Դուդուսգան: Այդ քաղաքներին օգնության են շտապում մյուս կասկական ցեղերը: Մուրսիլիի բանակին հաջողվում է նրանց պարտության մատնել Դուրմիտայի մոտ և ետ շարժել նրանց: Բացի այդ, խեթերը ստիպված էին հպատակեցնել նաև Իսխուպիտա քաղաքի կասկերին, որոնք հրաժարվում էին զորք ուղարկել Խաթթիի արքային: Իր կառավարման երկրորդ տարում Խաթթիի արքան նորից է շարժվում դեպի կասկերի հողերը՝ սկզբում հնազանդեցնելով Տիբիյա երկիրը, այնուհետև նորից՝ Իսխուպիտան: Պատերազմը ձգձգվում է մինչև ճմեռնամուտ, որի ընթացքում Մուրսիլին գրավում է Պալխուխա, Իստախարա, Կամմամա քաղաքները: Իր թագավորության միայն երրորդ տարում է նրան հաջողվում առժամանակ հաղթել կասկերին և իր ուժերն ուղղել դեպի Արցավա երկիր⁹:

Համաձայն «Ընդարձակ» տարեգրության երկրորդ տարվա՝ Մուրսիլի II-ը նաև մեծ մատուցակ Նուվանցային ուղարկում է իր եղբոր՝ Կարգամիսի արքա Շարրիկուշուսի մոտ՝ օգնելու նրան դիմագրավել

⁹ AM, S. 22-37.

ասորեստանյան հնարավոր հարձակմանը¹⁰: Խեթական զորքերի ժամանումը Կարգամիս, հավանաբար, ստիպեց, որ ասորեստանցիները ժամանակավորապես պահպանեն status-quo-ն տարածաշրջանում:

Փոքր Ասիայի արևմտյան մասի հնազանդեցումը

Կասկա երկրում ժամանակավորապես հարցերը լուծելուց հետո Մուրսիլին իր ուշադրությունը սևեռեց դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Այնտեղ ձևավորվել էր Արցավայի¹¹ գլխավորությամբ մի համադաշնություն, որը թշնամաբար էր տրամադրված Խաթթիի նկատմամբ: Բացի այդ, այստեղ գործերին միջամտում էր Էգեյան ծովի ավազանի երկիր Ախիյավան¹²: Պատերազմի առիթ հանդիսացավ Խաթթիի նախկին ենթակա Արցավայի արքա Ուխիսացիտիի մերժումը՝ հանձնել Ատտարիմա, Խուվարսանասսա և Սուրուդա քաղաքների բնակիչներին, որոնք մինչ այդ հարձակումներ էին գործել Խեթական տարածքների վրա: Արցավան գրավել էր նաև Միլլավանդան (հետագայի Հոնիայի Միլեթ քաղաքը-Ռ.Ղ.): Փոքր Ասիայի արևմուտքի մյուս առաջնորդները նույնպես փոխել էին իրենց դիրքորոշումը Խաթթիի նկատմամբ: Սեխա գետի երկրի արքա Մանապա-Թարխունտան լավ հարաբերությունների մեջ էր Ուխիսացիտիի հետ: Խապալլա երկիրը և Միրա-Կուվալիյա երկրի կեսը նույնպես դաշնակից էին Արցավայի արքայի հետ: Վիլուան (Տրոյա), որի հարաբերությունները միշտ թվում էին բարեկամական, նույնպես այդ պահին միացել էր Արցավային: Զարմանալի չէր, որ վերահսկողություն

¹⁰ AM, S. 26-29.

¹¹ Արցավան «միությունը» կամ «համադաշնությունը» բաղկացած էր բուն Արցավայից և մի շարք այլ քաղաքական միավորներից՝ Միրա-Կուվալիյա, Սեխա գետի երկիր, Խապալլա, Վիլուա և այլն: Փոքր Արցավայի արքան, հավանաբար, հանդիսանում էր նաև համադաշնության առաջնորդը (տե՛ս Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 2005, p. 55. Տե՛ս նաև Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, VI. Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978, (այսուհետ՝ RGTC, VI) S. 42-45):

¹² Հավանաբար նույնն է, ինչ Միկենյան Հունաստանը (Ք.ա. 16-11-րդ դդ.): Ախիյավա-Միկենյան Հունաստան խնդրի շուրջ տե՛ս Քոսյան Ա., Խեթական տեղությունը և Ախիյավան (Տրոյական պատերազմը), Երևան, 1997: Նույնի, Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 50-69:

ունենալով Փոքր Ասիայի ողջ արևմուտքի նկատմամբ՝ Ուխտացիտին մերժեց Խաթաթիի արքայի պահանջը՝ վերադարձնել խեթահպատակ փախստականներին: Առավել ևս, որ պահանջում էր անփորձ և երիտասարդ արքան: Սակայն դա նրա ճակատագրական սխալն էր:

Մուրսիլին սկզբում իր փոխարեն Փոքր Ասիայի արևմուտք ուղարկեց խեթական զորավարներ Գուլլային և Մալլացիտիին, որպեսզի նրանք հարձակվեն Միլավանդայի վրա: Նրանք հաջողության հասան և վերադարձան Խաթաթուսա մեծաքանակ ավարով և բազմաթիվ գերիներով: Ի պատասխան դրա՝ Ուխտացիտիի որդին՝ Պիյամա-Կուրունտան, հարձակվեց խեթերին դաշնակից Միրա երկրի կառավարիչ Մասիտուիլուվայի հողերի վրա¹³:

Կասկերի դեմ պատերազմը ավարտելուց հետո պատերազմի մեջ մտավ նաև Խաթաթիի մեծ արքան: Պատերազմին հիրավի մեծ կարևորություն էր տրվել, քանզի հարավից այստեղ ժամանեց նաև Մուրսիլիի եղբայրը Շարրիկուշուփսն՝ իր զորքերով: Երկու եղբայրների զորքերը հանդիպեցին Սալլապա քաղաքում: Խեթական բանակը սկսեց նվաճել և հպատակեցնել Փոքր Ասիայի արևմտյան մասը: Երբ Մուրսիլիի բանակը հասավ Աուրա քաղաքի մոտ, լուր ստացվեց Մասիտուիլուվայից, որ Ուխտացիտին հիվանդացել է և ընկճված է¹⁴: Խեթերի դեմ Արցավայի արքան ուղարկեց իր որդուն՝ Պիյամա-Կուրունտային: Աստարպա գետի ափին՝ Վալմա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում արցավացիները պարտություն են կրում և փախուստի դիմում: Դրանից հետո խեթերը գրավում են Ուխտացիտիի մայրաքաղաք Ապասան (հետագայի Եփեսոսը - Ռ.Ղ.): Ուխտացիտին հասցրել էր հեռանալ քաղաքից և նստելով նավ՝ անցել Էգեյան ծովի կղզիները: Սակայն Ապասայի գրավումը դեռևս չէր նշանակում ողջ երկրի հնազանդեցում: Մուրսիլիի բանակը ստիպված էր նվաճել նաև Արցավայի վերջին դիմադրության օջախներից մեկը՝ հնազանդեցնելով

¹³ AM, S. 36-39.

¹⁴ Մուրսիլիի տարեգրությունում նշվում է, որ Ամպրուպի աստվածը ցույց է տվել իր զորությունը և «կայծակով» հարվածել Ուխտացիտիի քաղաք Ապասային, որը ծնկի էր բերել Արցավայի արքային (տե՛ս AM, S. 46-49):

Արինանդա դժվարամատչ լեռներում ապաստան գտած արցավական ուժերին¹⁵:

Մուրսիլի կառավարման չորրորդ տարում լուր ստացվեց, որ Ուսխացիտին մահացել է օտար ափերում: Սակայն պայքարը շարունակեցին նրա որդիները: Տապալացունավալին վերադարձավ և իր ուժերով ամրացավ Պուրանդայում: Նա կռվի բռնվեց խեթերի հետ, սակայն անհաջողություն կրեց, որից հետո խեթերը պաշարեցին Պուրանդան: Քաղաքը զրկվեց ջրից և ստիպված եղավ հանձնվել: Մինչ այդ քաղաքից հեռացել էր Տապալացունավալին: Խեթերը հետապնդում են նրան, սակայն նրան հաջողվում է փախչել Ախխիյավա: Մուրսիլին Ախխիյավայի արքայից պահանջում է, որ վերջինս վերադարձնի իրեն Տապալացունավալին և նրա հետ փախուստի դիմաձնեերին: Ախխիյավայի արքան, հաշվի առնելով իրավիճակի փոփոխությունը, համաձայնում է և խեթերին հանձնում փախստական արցավացիներին: Պուրանդայի անկումը վճռական եղավ Արցավայի համար. Փոքր Ասիայի արևմուտքում այլևս դիմադրության կենտրոններ չէին մնացել:

Բացի այդ, Մուրսիլին հնազանդեցնում է նաև Սեխա գետի երկիրը, որի արքա Մանապա-Թարխունտան անցել էր Ուսխացիտի կողմը: Այս դեպքում Խաթթիի արքան մեծահոգություն է ցուցաբերում և հաշվի առնելով նրա զոջումը՝ չի պատժում նրան և նորից վերահաստատում գահին: Իրենց հպատակությունը հայտնեցին նաև Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող Խապալլա և Միրա երկրները: Մուրսիլին Տարգասնալիին հաստատեց Խապալլայի կառավարիչ, իսկ Մասիսուիլուվալին՝ Միրայի և Կուվալիյայի¹⁶: Այդ երկրներում խեթական զորքեր տեղակայվեցին: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Խաթթիի մեծ արքան Արցավայում գահին բազմեցրեց Ուսխացիտի որդուն՝ Պիյամա-Կուրունտային, որն անցել էր խեթերի կողմը և իր հպատակությունը հայտնել Մուրսիլին¹⁷: Երկու տարվա պայքարից

¹⁵ AM, S. 50-61.

¹⁶ Այս երկրների արքաների հետ պայմանագրեր կնքվեցին (Beckman G., նշվ. աշխ., N 10, 12).

¹⁷ Այս մասին տրված է Մուրսիլի որդու՝ Մուվաթալի II-ի՝ (Ք.ա. 1295-1272 թթ.) Վիլուայի կառավարիչ Ալաքասնդուի հետ կնքված պայմանագրում (տե՛ս Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, Leipzig, 1930, S. 50-102; Otten H.,

հետո Մուրսիլին հաջողվեց հպատակեցնել Փոքր Ասիայի արևմուտքը: Տեղի բնակչության մի մասը գերեվարվեց և բնակեցվեց հաթթիում (66.000 մարդ)¹⁸:

***խնդիրներ հյուսիսում, արևելքում և հարավում.
պատերազմ երեք ճակատով***

Արցաղայի խնդիրը լուծելուց հետո Մուրսիլին ստիպված էր շարունակել պայքարը ռազմատենչ կասկական ցեղերի դեմ: Իր կառավարման հինգերորդ տարում Մուրսիլին զորքերը շարժեց դեպի Ասխարպայա լեռնային երկրի կասկերի դեմ, որոնք փակել էին դեպի Պալա երկիր¹⁹ տանող ճանապարհները: Կտրվել էր կապը նաև Տումաննա երկրի հետ, այդ պատճառով Մուրսիլին գրավեց նաև այդ տարածքը: Այնուհետև նա շարժվեց դեպի Սամուխա և կանգ առավ Զիուլիլա քաղաքում: Կարգի բերելով գործերը այնտեղ՝ նա այնուհետև նվաճեց նաև անհնազանդ Արավաննա երկիրը (Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածում-Ռ.Ղ.): Այս ամենից հետո արքան վերադարձավ մայրաքաղաք հաթթուսա: Հաջորդ տարի խեթական բանակը Զիխսարիյա²⁰ երկրի կասկերի դեմ պայքարում հաղթեց նրանց և վտանգը հեռացրեց հաթթուսայից:

Մուրսիլի կառավարման յոթերորդ տարում խնդիրներ առաջացան նաև հարավում՝ Սիրիայում: Հավանաբար ոչ առանց եգիպտական

Zusätzliche Lesungen zum Alaksandu-Vertrag, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, 1957, 5, S. 26-30):

¹⁸ AM, S. 63-77.

¹⁹ Պալա երկիրը հանդիսանում էր խեթերին ցեղակից պալայացիների երկիրը: Գտնվել է հաթթուսայից հյուսիս՝ կասկերի տարածքներին մոտ (RGTC, VI, S. 297-298):

²⁰ «Տասնամյա» տարեգրության վեցերորդ տարվա հատվածում (KBo III 4 III 60-69) Մուրսիլի II-ը նշում է, որ երբ տարին սկսվեց, ինքը զորքերը շարժեց դեպի Զիխսարիյա երկիր: Նա հայտնում է, որ Տարիկարիմու լեռների երկրի կասկերը դեռևս նրա պապի՝ Թուդիաիյա III-ի օրոք (Ք.ա. 1360-1344 թթ.) գրավել էին Զիխսարիյա երկիրը և վտանգավոր հարևաններ էին դարձել մայրաքաղաք հաթթուսայի համար, որի վրա երբեմն հարձակվում էին և վնասներ պատճառում: Մուրսիլին որոշում է վնասագերծել այդ վտանգը և նախահարձակ լինելով՝ հարձակվում և գրավում է և՛ Տարիկարիմու լեռների երկիրը, և՛ Զիխսարիյա երկիրը, որը նա ավերում է: Զիխսարիյան ինվանաբար, գտնվել է Արևելապոնտական լեռների շրջանում՝ հաթթուսայից հյուսիս-արևելք (RGTC, VI, S. 498):

աջակցության ապստամբեց խեթահպատակ Նուխասսի երկրի (Հալեպ քաղաքի և Օրոնտես գետի միջև) կառավարիչ Տետտեն²¹։ Եգիպտացիները հարձակման էին անցել հարավից։ Վտանգված էր նաև Կարգամիսը։ Շարրիկուշուխի ընտանիքը ստիպված էր ժամանակավորապես տեղափոխվել Խաթթուսա²²։ Հարցը պահանջում էր շտապ լուծում, սակայն Խաթթիի մեծ արքան զբաղված էր Փոքր Ասիայի գործերով։ Մայրաքաղաքի և հարակից տարածքների անվտանգության տեսակետից նա չէր կարող կիսատ թողնել հյուսիսում իր ծավալած ռազմական գործողությունները և զորքերն ուղղել դեպի Սիրիա։ Ապստամբության ճնշման պատասխանատվությունը ընկավ Շարրիկուշուխի վրա։ Մուրսիլին եղբորն օգնության ուղարկեց իր զորահրամանատար Կանտուցցիլիին։ Չնայած Շարրիկուշուխի և Կանտուցցիլիի համատեղ գործողությունների արդյունքում հաջողվեց պարտության մատնել եգիպտացիներին և ապստամբներին²³, սակայն Նուխասսիի ապստամբությունը, կարծես, չհաջողվեց վերջնականապես ճնշել։ Համենայն դեպս, երկու տարի անց այնտեղ նորից ապստամբություն բռնկվեց։

Միևնույն ժամանակ Մուրսիլի II-ը պատերազմ էր մղում կասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիյայի դեմ, որը դեռևս Սուպիլիուլիումա I-ի օրոք հարձակվել և ավերածություններ էր գործել խեթական Վերին երկրում²⁴։ Պատերազմ սկսելու պատճառներից մեկն էր նաև այն, որ Պիխխունիյան իրեն, հավանաբար, հռչակել էր թագավոր և սկսել միավորել կասկական ցեղերին, որը Խաթթիի համար շատ վտանգավոր հետևանքներ կարող էր ունենալ։ Այդ պատճառով Մուրսիլի II-ն անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց՝ վերացնելու այդ վտանգը։ Խեթական զորքը ներխուժեց Տիբիյա, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում կասկական զորքը

²¹ St' u Bryce T., Tette and the Rebellions in Nuhasi, Anatolian Studies, 1988, 38, pp. 21-28.

²² AM, S. 82-87.

²³ Ավելի մանրամասն տե՛ս Bryce T., The Kingdom of the Hittites, pp. 199-201.

²⁴ Վերին երկիրը գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում՝ Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած տարածքում՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գայլ գետի ավազանը։ Այն հիմնականում ընդգրկել է Փոքր Հայքի տարածքը (տե՛ս RGTC, VI, S. 293-294)։

պարտություն կրեց, երկիրն ամայացվեց, իսկ Պիխտունիյան գերվեց²⁵: Կասկերի առաջին և վերջին արքայի հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ: Հավանաբար, խեթական արքան Նրան կա՛մ մահապատժի է ենթարկել, կա՛մ պատանդ է պահել՝ Տիբիյա երկիրը հնազանդ պահելու համար:

Կառավարման յոթերորդ տարում Մուրսիլին իր տերության հյուսիսարևելյան մասում նոր խնդրի առջև է կանգնում՝ կապված Հայասա (Ազգի) երկրի հետ: Սկզբնապես փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել՝ Մուրսիլի II-ը նամակներ է ուղարկում՝ Հայասայի (Ազգիի) արքա Աննիյայից պահանջելով վերադարձնել դեռևս Սուպալիլուպիումայի օրոք Հայասայում ապաստանած (կամ գերի տարված) խեթահպատակներին: Աննիյայից մերժում ստանալով՝ Մուրսիլի II-ն իր կառավարման ութերորդ տարում հարձակվում է Հայասայի սահմանային Ուրա քաղաքի վրա²⁶: Արշավի ելքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն հետագայում խեթական արքան ստիպված էր կրկին արշավել դեպի Հայասա (Ազգի):

Իր կառավարման 9-րդ տարում Մուրսիլին մեկնեց Կումմանի (գտնվում էր Փոքր Ասիայի հարավ արևելքում)՝ մասնակցելու Խեպատ աստվածուհուն նվիրված տոնակատարություններին: Խաթթիի արքան լավ դասեր էր քաղել իր հոր բացթողումներից՝ կապված աստվածներին նվիրված ծեսերը չկատարելու և աստվածներին բարկացնելու հետ, այդ պատճառով նույնիսկ այդ դժվար պահին նա գերադասեց նախ և առաջ տոնել աստվածուհու տոնը և ստանալ նրա բարեհաճությունը: Սա հարմար առիթ էր նաև հանդիպելու եղբոր՝ Շարրիկուշուխի հետ, որը ժամանել էր այնտեղ Կարգամիսից: Չնայած մենք ոչ մի տեղեկություն չունենք հանդիպման բուն պատճառի մասին, սակայն, հավանաբար, քննարկվել են սիրիական իրադարձությունները և եգիպտոսի նկրտումներն այդ տարածաշրջանում: Բացի այդ, հարկավոր էր Հալեպի (Խալպա) գահին նոր փոխարքա նշանակել՝ մահացած Տելիպինուփի փոխարեն: Սակայն Կումմանիում գտնվելու ժամանակ Շարրիկուշուխը

²⁵ AM, S. 86-95.

²⁶ Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Երևան, 2009, էջ 71:

հիվանդանում և մահանում է: Մուրսիլին զրկվում է իր լավագույն աջակիցներից և խորհրդականներից մեկից: Միննույն ժամանակ Սիրիայում դրուպությունը նորից է սրվում: Իսկ Ասորեստանը գրավում է Կարգամիսը: Դարձյալ գլուխ են բարձրացնում Նուխասսիի ապստամբները: Բացի այդ, Կադեշի (Կինգա) կառավարիչ Ափտակկաման իր կապերը խզում է Խաթթի հետ: Լուր է ստացվում նաև խեթական Կաննուվարա (գտնվում էր Վերին երկրում – Ռ.Ղ.) քաղաքի վրա Հայասայի (Ազգիի) զորքերի հարձակման մասին:

Բախվելով նման բարդ իրավիճակի հետ՝ Մուրսիլին նորից ցույց է տալիս իր վճռական և հաստատական բնավորությունը և սկսում արագ գործել մի քանի ճակատով այնպես, ինչպես իր կառավարման առաջին տարիներին: Նա իր զորավարներից Կուրունտային ուղարկում է սիրիական ապստամբների դեմ: Մյուս փորձառու զորավար Նուվանցան շարժվում է դեպի հյուսիս՝ Վերին երկիր: Իսկ ինքը՝ Խաթթիի մեծ արքան, նախապատրաստվում է Ասորեստանի դեմ պատերազմին:

Նուվանցան, ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների, Կաննուվարայի մոտ պարտության է մատնում հայասացիների բանակին: Մինչ այդ խեթերը զուգահեռ ուղղակի գործողություններ էին սկսել նաև Սիրիայում: Մուրսիլին ետ է վերցնում Կարգամիսը, սակայն Եփրատը չի անցնում: Խեթական զորավար Կուրունտայի զորքերը պարտության են մատնում Նուխասսեի ապստամբներին և վերահսկողություն հաստատում նաև Կադեշի վրա: Դրան նպաստել էր նաև Կադեշի արքա Ափտակկամայի սպանությունը իր որդի Նիքմադդուի կողմից: Խաթթի արքան դժվարին խնդրի առջև է կանգնում. մի կողմից պետական շահերը թելադրում էին Նիքմադդուին հաստատել Կադեշի գահի վրա, իսկ մյուս կողմից բարոյական սկզբունքները թույլ չէին տալիս խրախուսել հայրասպան որդուն: Ի վերջո հաղթեց պետական գործիչը, և Նիքմադդուն հաստատվեց Կադեշի գահին: Մինչև Սիրիայից հեռանալը Մուրսիլին Շարրիկուշուփի որդուն՝ Սախուրունուվային հաստատում է Կարգամիսում որպես փոխարքա, իսկ Հալեպում՝ Տեիպինուփի որդի Տալմի-Շարրունմային, որի հետ կնքվում է պայմանագիր²⁷:

²⁷ St'u Beckman G., նշվ. աշխ., N 14:

Սիրիայում գործերը կարգավորելուց հետո արքան շարժվում է դեպի Թեգարամմա²⁸՝ դեպի Հայասա (Ազգի) արշավանք ձեռնարկելու նպատակով: Սակայն տարին ավարտվում էր, և արքան որոշում է առժամանակ հետաձգել արշավանքը²⁹:

Իր թագավորության հաջորդ՝ 10-րդ տարում, Մուրսիլի II-ը ռազմերթ է սկսում դեպի Հայասա (Ազգի): Ինգալավա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայասա: Խեթերը պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպսան ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլի II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգգամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի: Այնուհետև՝ գահակալության 11-րդ տարում, Մուրսիլի II-ը, նպատակ ունենալով վերջնականապես հպատակեցնել Հայասան (Ազգին), կրկին արշավանքի է ելնում: Հայասայի իշխանավորները, տեղի տալով գերազանցող ռազմական ուժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև վերադարձնել դեռևս իր մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Մուրսիլի II-ին հաջողվում է որոշ ժամանակով Խաթթիի հյուսիս-արևելքում չեզոքացնել հայասական վտանգը³⁰:

Խաթթիի արքային առաջին տասը տարվա ընթացքում շատ բան է հաջողվում իրագործել: Նա կարողանում է վերականգնել տերության միասնականությունը և տարածքային ամբողջականությունը, ճնշել ենթակա երկրներում ծագած ապստամբությունները: Իր երկու եղբայրների մահվանից հետո նա կարողանում է շարունակել հոր սկսած քաղաքական գիծը և Հալեպի ու Կարգամիսի գահերին է բազմեցնում նրանց որդիներին: Հյուսիսսիրիական այդ տարածքները

²⁸ Գտնվում էր Կումմանիի և Վերին երկրի միջև (տե՛ս Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 47):

²⁹ AM, S. 124-130.

³⁰ Տե՛ս Քոսյան Ա., Մուրսիլի II-ի հայասական արշավանքները, Պատմաբանասիրական հանդես, 2004, 2, էջ 197-204: Ղազարյան Ռ., Հայասա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, էջ 72-74:

շատ կարևոր դիրք ունեին այն առումով, որ մոտ էին գտնվում Խաթթիի հակառակորդ Եգիպտոսի և Ասորեստանի տարածքներին: Մինչ այդ Մուրսիլին հաջողվել էր նաև լուծել արցավական խնդիրը՝ ջախջախելով Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող Արցավա երկիրը: Հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում ժամանակավորապես լուծվել էին նաև կասկական և հայասական խնդիրները: Այսպիսով, մենք կարող ենք արձանագրել, որ Մուրսիլի II-ի կառավարման առաջին տասը տարիներն առանձնահատուկ նշանակություն ունեին նրա ողջ կառավարման համար: Թերևս այս պատճառով է նա առանձնացրել այդ ժամանակաշրջանը և տվել «Տասնամյա» տարեգրության տեսքով:

«Աստվածային» և ներընտանեկան գործերի կարգավորումը

Մուրսիլի օրոք լուրջ խնդիրներ կային՝ կապված ինչպես ժանտախտի համաճարակի բռնկման, այնպես էլ արքունիքում լարված իրավիճակի հետ:

Խոսելով Մուրսիլի գահակալման մասին՝ հարկավոր է շեշտել, որ առնվազն քսան տարի, այսինքն՝ նրա կառավարման մեծ մասի ընթացքում Խաթթին իր մահացու ճիրանների մեջ էր առել ժանտախտի համաճարակը, որը հազարավոր մարդկանց մահվան պատճառ էր հանդիսացել և կանգնեցրել պետությունը անդունդի եզրին: Եվ ավելի քան զարմանալի է, որ երիտասարդ արքային հաջողվում է հաղթահարել բոլոր ներքին և արտաքին վտանգներն ու արհավիրքները և փայլուն հաղթանակով դուրս գալ այդ ամենից: Մուրսիլին իր աղոթքի տեքստերում բողոքում է, որ աստվածները այդպես դաժանորեն են պատժում իր երկիրը: Նա զգուշացնում է նաև աստվածներին, որ երկիրը կարող է թշնամիների ավար դառնալ: Արքան նշում է նաև, որ եթե Խաթթիում բոլորը մահանան, ապա մարդ չի մնա, որ աստվածներին զոհեր մատուցի: Աստվածավախ արքան իր երկրին պատուհասած այս դժբախտության պատճառը տեսնում էր իրենց գործած մեղքերի մեջ: Միայն մնում էր պարզել, թե ով և ինչ մահացու մեղք էր գործել, որ այդպես բարկացրել էր աստվածներին: Նա պարզում է, որ պատճառը նրա հայրն է՝ Սուպպիլուիուման: «Աղոթքների» տեքստերից մեկում (CTH 378.II) նշվում է այն մասին, որ արքան հայտնաբերել էր մի հին աղյուսակ, որը նկարագրում էր նրա

նախնիների կողմից կատարվող Մալա (Եփրատ) գետին նվիրված ծեսը: Սակայն նրա հայրը (Սուպպիլուլիումա I-ը) թերացել էր այդ ծեսն իրականացնել և դա Խաթթիում, ըստ նրա, համաճարակի բռնկման պատճառներից մեկն էր հանդիսացել: Մյուս «աղոթքում» (CTH 378.I) խոսք է գնում այն մասին, որ Սուպպիլուլիումա I-ը մինչև գահ բարձրանալը խախտել էր ավագ եղբորը՝ Թուդխալիյային տված երդումը և սպանելով նրան՝ տիրացել գահին: Կար նաև մեկ այլ պատճառ՝ Սուպպիլուլիուման խախտել էր Եգիպտոսի հետ կնքված պայմանագիրը և հարձակվել ու ավերել էր նրան ենթակա տարածքները (CTH 378.II): Չնայած այն բանին, որ Սուպպիլուլիումայի գործողությունները թելադրված էին պեղբական շահերից և ուղղված էին նախ և առաջ Սիրիայում Եգիպտոսի նկրտումների դեմ, սակայն Մուրսիլին չի քննարկում այդ ամենը: Նա գտել էր պատճառները և փորձում էր մեղմել աստվածների զայրույթը: Փաստորեն, հոր մեղքերը ծանրացել էին որդու վրա: Մուրսիլիի հրամանով անց են կացվում ծիսական արարողություններ, որոնցում ինքն անձամբ մասնակցում էր՝ հույս ունենալով դրանով վերջ տալ համաճարակին: Մենք չգիտենք, արդյոք նրա կառավարման հետագա տարիներին ժանտախտը դադարեց թե ոչ, սակայն հավանական է, որ նրա կառավարման վերջին տարիներին համաճարակը վերջացել էր: Համենայն դեպս, նրա հաջորդի՝ Մովաթալլիի օրոք (Ք.ա. 1295-1272 թթ.) նման համաճարակի մասին տեղեկություն չկա:

Սակայն նրա հայրը՝ Սուպպիլուլիուման, որդուն «ժառանգել» էր ոչ միայն այդ ամենը: Մի մեծ խնդիր կար նաև Խաթթիի արքունիքում՝ կապված Սուպպիլուլիումա I-ի վերջին կնոջ՝ բաբելոնյան արքայադուստր տավանանա (թագուհի) Ամմիննայայի հետ: Սուպպիլուլիումայի կինը տարիների ընթացքում մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել իր ամուսնու վրա և ամբողջ տերությունում: Նույնիսկ Սուպպիլուլիումայի մահվանից հետո նա պահպանում էր իր ազդեցությունը և դիրքը արքունիքում: Մուրսիլին, ինչպես իր եղբայր Առնուվանդան, համբերությամբ և հարգանքով էին վերաբերվում թագուհուն՝ իրենց խորթ մորը: Նա կառավարող թագուհին էր մնում նույնիսկ իր ամուսնու մահվանից հետո: Սակայն թագուհին թագավորական գանձարանը դատարկում էր իր կողմնակիցներին

նվերներ բաժանելով, որով, հավանաբար, ցանկանում էր ստանալ նրանց աջակցությունը: Թագուհին հանդիսանում էր նաև *šiwanzanni*³¹-քրմուհի, որի ձեռքում էին գտնվում պետական հոգևոր-ծիսական արարողությունների վրա վերահսկողությունը և իրականացումը, որը նույնպես նրան մեծ իշխանություն էր տալիս: Մուրսիլին բողոքում էր, որ թագուհին պալատը լցրել էր օտար (բաբելոնյան-Ռ.Ղ.) աստվածներով և ծեսերով, որ իր հոր տունը (Սուպպիլուլիումայի պալատը-Ռ.Ղ.) նա վեր էր ածել «քարե տան» (դամբարանի - Ռ.Ղ.): Թագավորական ընտանիքի մեջ լարվածությունը աճում էր: Մուրսիլին սկզբում ոչինչ չէր անում. դա կապված էր նաև մայրաքաղաքից նրա երկրորդատն բացակայությունների հետ: Սակայն ամեն ինչ փոխվում է, երբ Մուրսիլի II-ի կինը՝ Գասսուլամիյան արքայի կառավարման իններորդ տարում հիվանդանում է և մահանում: Մուրսիլին համոզված էր, որ այս ամենը իր խորթ մոր իրականացրած սև մոգության ծեսի հետևանքն էր: Արքայի գուշակային խորհրդակցությունը ցույց է տալիս, որ թագուհին մեղավոր է: Չնայած խորթ մոր մեղքը ապացուցված էր համարվում, սակայն արքան նրան մահապատժի չդատապարտեց: Թագուհուն զրկեցին իր զբաղեցրած դիրքերից և վտարեցին արքունիքից: Նրան զրկեցին *šiwanzanni*-քրմուհու պաշտոնից, սակայն ապրելու բոլոր պայմանները ապահովեցին, որպեսզի նա հանգիստ ապրի մինչև իր կյանքի վերջ³²: Մենք ավելի հակված ենք տեսնել այս ամենի մեջ պարզապես իշխանության համար պայքարի հետևանք, որը բերեց նրան, որ թագուհիներից մեկը մահացավ անհասկանալի հիվանդության պատճառով, իսկ մյուսը զրկվեց իր դիրքից և վտարվեց արքունիքից: Բնական է, որ սև մոգության ծեսը չէր Գասսուլամիյայի մահվան պատճառը, այլ որևէ հիվանդություն, կամ էլ Ամմիննայան նրան պարզապես թունավորել էր: Եթե նա այդ քայլին էր գնացել, ապա հավանական է, որ հաջորդ

³¹ MUNUS: *šiwanzanna* խեթերենում նշանակում է քրմուհի, բառացի՝ «աստծո մայր», տե՛ս Tischler J., *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, 2001, S. 153.

³² Hoffner H., *A Prayer of Muršili II about his Stepmother*, *Journal of the American Oriental Society* (այսփոխ՝ JAOS), 1983, 103/1, pp. 187-192; Alparslan M., *Die Gattinnen Muršili II: Eine Betrachtung des heutigen Forschungsstandes und seiner Interpretationsmöglichkeiten*, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 2007, XLIX, S. 31-37. Քոսյան Ա., Մուրսիլիու II-ի հայաստական արշավանքները, էջ 199-200:

քայլը պետք է լիներ նաև Մուրսիլին իշխանությունից հեռացնելը և նրա փոխարեն ավելի հարմար թեկնածուի նշանակումը հաթթիի գահին³³:

Լինելով աստվածավախ մարդ՝ Մուրսիլի II-ը, հավանաբար, վախենում էր, որ Ամմիննայայի մահապատիժը կարող էր առաջացնել աստվածների զայրույթը: Նա ցանկանում էր նաև աստվածներին ցույց տալ իր անսահման բարեգթությունը նույնիսկ իր թշնամիներին նկատմամբ:

Հետաքրքիր է այս առումով Մուրսիլիի որդի հաթթուսիլի III-ի (Ք.ա. 1267-1237 թթ.) թողած տեքստը, որտեղ նա կասկածի տակ է դնում հոր արարքը՝ գտնելով որ այդ ամենն անօրեն քայլ էր, և ինքը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել դրանում³⁴:

Գաստվալիյայի մահվանից որոշ ժամանակ անց Մուրսիլին ամուսնանում է երկրորդ անգամ: Նոր կնոջ՝ Տանուխեպայի վերաբերյալ Մուրսիլիի կառավարման ժամանակաշրջանի տեքստերը լրում են: Սակայն Տանուխեպայի անունը տրված է մի քանի կնիքների վրա՝ արքայի անվան հետ միասին³⁵:

³³ Մուրսիլիի ժամանակաշրջանից պահպանվել է տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ հիշատակվել է հավանաբար նրա 10-րդ տարում դեպի Հայասա (Ազգի) կազմակերպած արշավանքի ընթացքում թագուհու՝ հաթթուսայում պալատական հեղաշրջում իրականացնելու փորձը: Տրվում է նաև այն մասին, որ թագուհին փորձել էր արևի խավարումը օգտագործել ընդդեմ արքայի: Արևի խավարման նկարագրությունը թույլ է տալիս ճշգրտել Մուրսիլիի կառավարման ժամանակագրությունը: Հետազոտողների մի մասի կարծիքի համաձայն՝ արևի խավարումը տեղի է ունեցել Ք.ա. 1312 թ. հունիսի 24-ին: Այն եղել է ամբողջական արևի խավարում, որը երևացել է Փոքր Ասիայի և՛ հյուսիսային, և՛ կենտրոնական հատվածներում, նմանապես նաև Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս Åström P., The Omen of the Sun in the Tenth Year of the Reign of Mursilis II, *Horizons and Styles: Studies in Early Art and Archaeology in Honour of Professor Homer L. Thomas*, 1993, pp. 11-17; Huber P.J., The solar omen of Mursili II, *JAOS*, 2001, 121/4, pp. 640-644; Քոսյան Ա., Հայասան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն, Երևան, 2008, էջ 283-285):

³⁴ Singer I., Hattusilli's Prayer of Exculpation to the Sun-goddess of Arinna (CTH 383), *Hittite prayers*, Leiden, Boston, Köln, 2002, pp. 97-101.

³⁵ Տանուխեպան ողջ էր և՛ Մովաթայի II-ի, և՛ Մուրսիլի III-ի օրոք: Տանուխեպայի մասին տրված է նաև հաթթուսիլի III-ի աղոթքի տեքստում, որտեղ երևում է, որ քավականին լարված հարաբերություններ են եղել նրա և խորթ մոր միջև (Singer I., նույն տեղում: Տե՛ս Hout Th. P.J. van den, *The purity of kingship*, Leiden, Boston, Köln, 1998, pp. 44-53):

Մուրսիլին ուներ չորս զավակ: Նրա որդիներն էին Խալպասուլուպին (մահացել էր հոր կենդանության օրոք), Մուվաթալլին և Խաթթուաիլին³⁶: Վերջին երկուսը հետագայում դարձան Խաթթիի մեծ արքաներ և շարունակեցին իրենց հոր գործերը: Մուրսիլին ուներ նաև դուստր՝ Մասսանաուցցին, որը հետագայում Մուվաթալլի օրոք կնության է տրվում Մաստուրիին՝ Սեխա գետի երկրի ենթակա արքային³⁷:

Նոր խնդիրներ արևմուտքում և հյուսիսում

Մուրսիլի կառավարման տասներկուերորդ տարում նոր ապստամբություն բռնկվեց Փոքր Ասիայի արևմուտքում՝ Արցավայում: Ապստամբության առաջնորդն էր É.GAL.PAP-ը: Նրա ծագման և դիրքի մասին տեղեկություններ չկան: Հավանական է, որ նա Մասա երկրից էր: Ապստամբության մասին Մուրսիլին տեղյակ պահեց Միրա-Կուվալիյա երկրի ենթակա արքա Մասխուիլուվան: Սակայն այնուհետև նա անցավ ապստամբների կողմը՝ Պիտասա երկրին նույնպես դրդելով ապստամբության: Մուրսիլին նորից անձամբ գլխավորեց արշավանքը դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Նա մտադիր էր նախ և առաջ դիվանագիտական ճանապարհով դարձյալ իր կողմը գրավել Մասխուիլուվային: Սակայն վերջինս մերժեց Մուրսիլի առաջարկը՝ ներկայանալ իրեն և հեռացավ Մասա երկիր: Խեթական զորքը ներխուժեց Մասա երկիր և պատժիչ գործողություններ իրականացրեց այնտեղ: Խաթթիի արքան Մասայի բնակիչներից պահանջեց իրեն հանձնել Մասխուիլուվային: Խեթական արքայի վերջնագիրն ազդեցություն գործեց նրանց վրա: Մասխուիլուվային ձերբակալեցին և հանձնեցին Մուրսիլին, որը նրան տարավ Խաթթուա: Մուրսիլին Միրա և Կուվալիյա երկրների գահին հաստատեց Մասխուիլուվայի եղբորորդուն՝ Կուպանտա-Կուտունտային, որի հետ պայմանագիր կնքեց³⁸, այդ ամենը ներկայացնելով որպես թագավորական մեծահոգության դրսևորում, մինչդեռ իրականում դա լավ հաշվարկած քաղաքական քայլ էր:

³⁶ Otten H., Die Apologie Hattusilis III, Studien zu den Boğazköy-Texten, 1981, 24, S. 4-5.

³⁷ St'u Beckman G., նշվ. աշխ., N 17:

³⁸ St'u Beckman G., նշվ. աշխ., N 11:

Սակայն տերության հյուսիսային մասում դեռևս չլուծված խնդիրներ կային³⁹։ Մուրսիլին իր կառավարման հետագա տարիներին անընդհատ ստիպված էր պատժիչ գործողություններ ձեռնարկել անհանգիստ կասկական ցեղերի դեմ։ Այսպես օրինակ՝ նա իր թագավորման տասնիններորդ տարում կրկին արշավեց դեպի Կասկա երկիր։ Կապուպուվա բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթական արքան հաղթանակ տարավ։ Այս արշավանքի ընթացքում Մուրսիլին հավաստիացնում էր, որ իրեն հաջողվել է հասնել այնտեղ, որտեղ մինչ այդ ոչ մի խեթական արքա ուրք չէր դրել. խոսքը վերաբերում է Տակկուվախինա և Տախանտատիպա երկրների նվաճմանը⁴⁰։ Իսկ իր թագավորման քսաներկուերորդ տարում Մուրսիլի II-ը նորից արշավել է Կասկա երկիր, հաղթել կասկերի միացյալ բանակին, գրավել Տապապանուվա երկիրը, այնուհետև շարժվել դեպի Խաթենցուվա երկիր և նվաճել Ջիթխարիյա բնակավայրը։ Մուրսիլին նշում է, որ Տելիպինու արքայից հետո ինքն առաջինն էր, ով հասել է մինչև Խաթենցուվա երկիրը և նվաճել այն։ Մեկ այլ խնդիր առաջացավ նաև Կալասմա երկրում, որը հրաժարվեց զորք տրամադրել Խաթթիի արքային։ Մուրսիլին Կալասմա ուղարկեց իր փորձառու զորավար Նուվանցային, որին հաջողվեց առժամանակ կարգուկանոն հաստատել այնտեղ⁴¹։ Չնայած իր մի շարք հաջող արշավանքներին, կասկական խնդիրն այդպես էլ մնաց չլուծված։

Կասկական խնդիրը լուծելու տարբերակներից մեկն էր նաև սահմանամերձ լքված բնակավայրերի բնակեցումը խեթապատակներով։ Դա կարող էր բուֆերային գոտիներ ստեղծել կասկերի և խեթերի կենտրոնական տարածքների միջև։ Օրինակ՝ Մուրսիլին վերաբնակեցրեց Տիլիուրա սահմանամերձ քաղաքը, որը դեռևս Խանտիլի II-ի օրոք (Ք.ա. XV դ. II կես) էր լքվել։ Հետագայում այս քաղաքականությունը շարունակեցին նրա որդիները՝

³⁹ Փոքր Ասիայի հյուսիսային մասի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ տե՛ս Matthews R., Glatz C., The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert, Anatolian Studies, 2009, 59, pp. 51-72.

⁴⁰ AM, S. 150-151.

⁴¹ AM, S. 162-165.

Մովաթալլին և Խաթթուսիլին: Մուրսիլին փորձեց նաև վերականգնել խեթական տիրապետությունը սրբազան Ներիկ⁴² քաղաքի վրա, որտեղ խեթերը գիշել էին իրենց դիրքերը դեռևս Հին թագավորության տարիներին: Արքայի արշավը դեպի Ներիկ, որտեղ նա տոնեց Ամպրուայի աստծո տոնը, ընդունվեց որպես դարակազմիկ երևույթ: Երեք հարյուր տարվա ընդմիջումից հետո Խաթթիի արքան առաջին անգամ ուղք դրեց սրբազան քաղաք և այդ տարածքները ազատագրեց կասկերից⁴³: Սակայն Մուրսիլիին այդպես էլ չհաջողվեց բնակեցնել բնակավայրը. դա տեղի ունեցավ միայն նրա թոռան Մուրսիլի III-ի օրոք (Ք.ա. 1272-1267 թթ.):

Արքայի առողջական խնդիրը և դրա «լուծումը»

Մուրսիլի II-ի կյանքի հետաքրքիր դրվագներից մեկն է նաև նրա առողջության հետ կապված դեպքը: Դեպի Թիլ-Կուննու ուղևորության ժամանակ արքան զգում է հիվանդության առաջին նշանները, որը, համաձայն աղբյուրի, առաջացել էր կայծակի հարվածի պատճառով: Արքան մասնակիորեն կորցնում է խոսելու ունակությունը: Լինելով սնահավատ անձնավորություն, իր ժամանակի մարդկանց մեծ մասի պես, նա անմիջապես սկսում է փնտրել պատճառը, թե որ աստծուն է նա բարկացրել, որ իրեն այդպիսի հիվանդություն է ուղարկել: Արքան խորհրդակցում է գուշակների հետ և պարզում, որ պատճառը Մանուցցիյա Ամպրուայի աստվածն է: Հավանաբար, արքան կաթված էր ստացել և մասնակիորեն կորցրել խոսելու ունակությունը: Դրա պատճառ կարող էր հանդիսանալ արքայի դժվար և հոգսաշատ կյանքի ուղին, անընդհատ պատերազմների մեջ գտնվելը, որը ծանր էր անդրադարձել արքայի առողջության վրա: Աստծո գույքը շարժելու համար հարկավոր էր հատուկ արարողություններ կատարել՝ «մաքրագործվել», զոհաբերություն կատարել, որի նպատակով Մուրսիլին ուղևորվում է Կումմանիի Ամպրուայի աստծո տաճար⁴⁴: Այս

⁴² RGTC, VI, S. 286-289.

⁴³ Ղազարյան Ռ., Կասկա երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2007, XXVI, էջ 57-59:

⁴⁴ Goetze A., Pedersen H., Mursilis Sprachlähmung, Copenhagen, 1934; Lebrun R., L'aphasie de Mursili II =CTH 486, Hethitica, 1985, 6, pp. 103-137.

ամենը բերում է արքայի վիճակի մասնակի բարելավման: Մենք տեղյակ չենք, թե արքայի կառավարման որ տարում է այդ դեպքը տեղի ունեցել: Ավելի հավանական է կարծել, որ իրադարձությունները տեղի են ունեցել նրա կառավարման վերջին տարիներին:

Մուրսիլի II-ի տերությունը. տարածաշրջանը նրա օրոք

Մուրսիլիի օրոք խեթերը պատերազմել են եգիպտոսի, Ասորեստանի, Արցավայի, Հայասայի, կասկերի և այլ երկրների ու ժողովուրդների հետ: Մուրսիլիի արշավանքներն ընդգրկում էին լայն աշխարհագրություն՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Պոնտական լեռներ, հարավում՝ Կադեշ, արևմուտքում՝ Էգեյան ծովի ափերը, արևելքում՝ Վանա լիճ: Բոլոր ուղղություններով արքան մեծամասամբ հաջողության էր հասել:

Տերությունը կառուցելիս Մուրսիլին հաճախ էր դիմում դիվանագիտական միջոցների: Խեթական շատ արքաներ, ինչպես նաև Մուրսիլին, դիվանագիտական նուրբ հոտառություն ունեին, տիրապետում էին դիվանագիտական արվեստին և ճկուն քաղաքականություն էին վարում: Մուրսիլին գերադասում էր նաև հպատակեցված տարածքներում նշանակել ինքնակա կառավարիչներ՝ այսպիսով պահպանելով տերության տարբեր շրջանների՝ մասամբ նաև ինքնավար կարգավիճակը:

Մուրսիլիի կառավարման շրջանի կարևորագույն երևույթներից մեկն էր նաև մեծ քանակությամբ բնակչության տեղափոխումները նվաճված երկրներից դեպի տերության այլ շրջաններ: Այդ ամենը երկու կարևոր խնդիր էր լուծում: Նախ բնակչությունից զրկում էին նախկին թշնամական տարածքները, այնուհետև հնարավորություն էր ստեղծվում բնակեցնել տերության առավել հնազանդ շրջանները: Բացի այդ, նաև անհրաժեշտ էր բնակեցնել համաճարակի պատճառով բնակչության մեծ կորուստ կրած տարածքները: Կարևոր էր նաև բանակը համալրելու հարցը: Խաթթին պատերազմներ էր վարում մի քանի ուղղություններով, ուստի անընդհատ կարիք կար գեներալ տակ պահելու մեծ քանակությամբ մարդկանց և նրանց թիվը համալրելու: Նման խնդիրները լուծելուն էին միտված նաև արքայի գործողությունները, երբ նա նվաճված երկրներից պահանջում էր իրեն

զինվորներ տրամադրել: Տեղափոխվածները կարող էին նաև օգտագործվել պետական շինարարության մեջ, կայազորերում ծառայություն անցկացնել, աշխատել տաճարներում: Նրանց մի զգալի հատվածը բաժին էր հասնում նաև խեթական ազնվականներին և զինվորականներին: Սակայն հաճախ տեղափոխված բնակիչները փախուստի էին դիմում այլ երկրներ, որը բերում էր նրան, որ Խաթթիի արքան ետ էր պահանջում իր նախկին հպատակներին: Շատ հաճախ սա առիթ էր դառնում նաև նոր ռազմական գործողությունների: Խաթթիի թշնամի կամ հակառակորդ երկրները հաճախ իրենց հովանավորության տակ էին վերցնում փախստականներին՝ ցանկանալով ընդգծել իրենց անկախ կամ հակախեթական դիրքորոշումը:

Խաթթին պատկանում էր Մերձավոր Արևելքի «մեծ» տերությունների շարքին⁴⁵: Տարածաշրջանում այս տերությունների միջև անընդհատ պայքար էր գնում առաջատար դիրք զբաղեցնելու, առևտրական ճանապարհների վրա վերահսկողություն սահմանելու և նոր տարածքներ և ազդեցության գոտիներ ձեռք բերելու համար: Տարածաշրջանի հզոր տերություններն էին Խաթթին, Եգիպտոսը, Բաբելոնիան, Ասորեստանը և Ախիյալան:

Խաթթիի և Եգիպտոսի միջև քաղաքական հարաբերությունները սկսվել էին դեռևս Եգիպտոսի փարավոններ Ամենհոտեպ III-ի (Ք.ա. 1390-1352 թթ.) և Ամենհոտեպ IV-ի (Էխնաթոն) (Ք.ա. 1352-1336 թթ.) օրոք: Թութանխամոնի օրոք (Ք.ա. 1333-1324 թթ.) եգիպտական գլխավոր զորահրամանատար Հոռեմիբը (Արմա'ան)⁴⁶ ռազմական

⁴⁵ Մովաթայի II-ի՝ Վիլուայի Ապքսանդոսի հետ կնքած պայմանագրում (տե՛ս Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, N 13) հիշատակվել են մի քանի տերություններ (Եգիպտոս, Բաբելոնիա, Խանիգալբատ (Միտաննի) և Ասորեստան), որոնց արքաներին նա համարում էր իրեն հավասար: Թութխալիյա IV-ի (Ք.ա. 1237-1209 թթ.) և նրա վասալ Ամուրոսի արքա Շաուշկամուվայի միջև կնքված պայմանագրում (տե՛ս Beckman G., նշվ. աշխ., N 17) նման մոտեցումով տրված են Եգիպտոսի, Բաբելոնիայի, Ասորեստանի և Ախիյալայի արքաները: Այսինքն, այս երկրներն էին հանդիսանում Ք.ա. XIII դարի Մերձավոր Արևելքի գերտերությունները (բացի Միտաննիից, որը արդեն Ք.ա. XIII դ. II կեսին ամբողջովին կորցրել էր իր հզորությունը): Նմանատիպ իրավիճակ էր նաև Մուրսիլի II-ի օրոք:

⁴⁶ Miller J., *Amarna Age Chronology nad the Identity of Nibhururiya in the Light of a Newly Reconstructed Hittite Text*, *Altorientalische Forschungen*, 34, 2007, 2, pp. 252-293.

գործողություններ է իրականացրել Սիրիայում հաթթիի դեմ⁴⁷: Թուֆանխամունի մահվանից հետո նրա այրին՝ Էխնաթոնի դուստր Անխեսենամունը, որոշել էր ամրապնդել իր դիրքերը Եգիպտոսում և ապահովագրել տերության հյուսիսային սահմանները: Նա նամակով դիմում է Սուպպիլուլիումային՝ խնդրելով Եգիպտոս ուղարկել նրա որդիներից մեկին՝ որպես իրեն ամուսին: Սուպպիլուլիուման Եգիպտոս է ուղարկում է իր որդիներից Յանանցային՝ հույս ունենալով ամրապնդել դրանով հաթթիի դիրքերը տարածաշրջանում: Սակայն Յանանցան սպանվում է եգիպտացիների կողմից: Սա պատճառ է դառնում խեթաեգիպտական հակամարտության բռնկման, որը շարունակվում է Մուրսիլի II-ի օրոք և իր գագաթնակետին հասնում Կադեշի ճակատամարտում (Ք.ա. 1274 թ.):

Յուրահատուկ հարաբերություններ էին հաստատվել նաև տարածաշրջանում առաջնային դիրքերի ձգտող Ասորեստանի և հաթթիի միջև: Այդ հարաբերություններում խաչաձևվում էին նաև Միտաննիի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունները: Պայքար էր գնում երկու տերությունների միջև նախկին գերտերության «Ժառանգության» համար⁴⁸: Միտաննիի տարածքի նկատմամբ Ասորեստանի գործողությունները բերեցին տարածաշրջանում քաղաքական ուժերի նոր վերադասավորման: Սկսեց ձևավորվել եգիպտաասորեստանյան դաշինքը՝ ի հակակշիռ խեթաբաբելոնյան դաշինքի: Բաբելոնիան այս շրջանում թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Ասորեստանի հետ և բնական դաշնակից

⁴⁷ Հոռեմհեբի մինչաղբայական («Գլխավոր հրամանատարի») դամբարանի պատերին պատկերված են այն բազմաթիվ գերիները, որոնց ինքը Նուբիայից և Սիրիայից բերել էր Թուֆանխամունի համար: Արձանագրություններում Հոռեմհեբը հպարտանում է, որ «իր անունը հայտնի է խեթերին»: Կարելի է եզրակացնել, որ Սիրիայում Սուպպիլուլիումայի օրոք գործող եգիպտական զորքերին առաջնորդել էր Հոռեմհեբը և որոշակի հաջողությունների հասել (Martin G.T., The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-Chief of Tut'ankhamun. I. The Reliefs, Inscriptions and Commentary, London, 1989):

⁴⁸ Ք.ա. 1330-20-ական թթ. Միտաննիս դադարեց գոյություն ունենալ որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ և այսուհետև, ընդհուպ մինչև իր անկումը, շուրջ մեկ դար գտնվում էր մի կողմից հաթթիի, մյուս կողմից Ասորեստանի միջև՝ ծառայելով որպես արգելապատնեշ վերջինիս դեմ (տե՛ս Քոչյան Ա., Միտաննի: Քաղաքական պատմություն, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Երևան, 2013, հ. I, էջ 397-398):

էր համարվում Խաթթիի համար: Ասորեստանցիները դեռևս Աշշուր-ուբալլիտ I-ի օրոք (Ք.ա. 1353-1318 թթ.) սպառնում էին Խեթական տերության հարավարևելյան սահմաններին: Հետագայում, օգտվելով Սուպպիլուլիումայի և Առնուվանդայի մահվանից, Ասորեստանը գրավում է Միտաննին՝ որի արքա Շատտիվասան պարտություն է կրում, իսկ Կարգամիսի արքա Պիյասիլին չի կարողանում օգնություն ցուցաբերել: Մուրսիլիի առաջին գործերից մեկն է լինում զորք ուղարկել Կարգամիս, որի վրա էր հարձակվել Ասորեստանի արքա էսիլ-նիրարի I-ի (Ք.ա. 1317-1308 թթ.) բանակը: Կարգամիսը ճանապարհ էր բացելու Ասորեստանի համար դեպի Սիրիայի խեթական տարածքները, դեպի Միջերկրական ծով: Մուրսիլիին չնայած հաջողվեց ետ մղել ասորեստանյան հարձակումը, սակայն Եփրատը նա չանցավ՝ այսպիսով ակամայից ճանաչելով ասորեստանցիների նվաճումները Եփրատից այն կողմ: Ասորեստանի և Եգիպտոսի համար բնական դաշնակից էր Ախիսիյավան, որը պայքար էր մղում Փոքր Ասիայի արևմուտքում Խաթթիի դեմ: Ընդհանուր առմամբ, տարածաշրջանի ուժերի դասավորությունը Խաթթիի օգտին չէր: Այս առումով Մուրսիլի II-ի ձեռնարկումները և հաջողությունները առավել գնահատելի են՝ հաշվի առնելով, որ նա ստիպված էր պայքար մղել բոլոր ուղղություններով:

Ամփոփում

Իր թագավորման վերջին տարիներին Խաթթիի մեծ արքա Մուրսիլի II-ը կարողացավ ապացուցել իր բոլոր քննադատներին, հատկապես նրանց, ովքեր իրեն անփորձ պատանու տեղ էին դրել, որ նա իսկապես իր տաղանդավոր հոր արժանի զավակն է: Չնայած որպես կրտսեր որդի նրան, հավանաբար, չէին նախապատրաստել թագավորական գործունեության համար, սակայն նա փայլուն կերպով գլուխ հանեց իր վրա դրված պարտականություններից: Նա պատահականորեն դարձավ արքա, սակայն ապացուցեց, որ արժանի է գրանցվելու Խաթթիի մեծ արքաների շարքում: Նա ոչ միայն ռազմական գործիչ էր, այլ նաև պարտքի մեծ զգացումով լեցուն մի անձնավորություն, որն իր անձնական գործն էր համարում նաև իր հոր

գործած «մեղքերը» քաղել: Նրան կարելի է բնորոշել նաև որպես փայլուն դիվանագետ:

Գահ բարձրանալով՝ արքան ժառանգություն էր ստացել բավականին թուլացած մի տերություն, որը նա իր համառ և հաստատակամ պայքարի շնորհիվ նորից հզորացրեց: Մահվանից հետո խաթթի մեծ արքա Մուսիլի II-ն իր ժառանգին թողեց կայուն և հզոր երկիր:

ROBERT GHAZARYAN

THE GREAT KING OF HATTI MURSILI II AND HIS TIME

Mursili II (1321-1295 B.C.) is one of the greatest monarchs of the Ancient World. He is remarkable not only for his own military achievements, but also for his contributions to Hittite historiography. The historiography of the time of Mursili II is very important for the Ancient history of Armenia as well.

He was exceptionally pious. This piety was inspired by the necessity of calling upon the gods to relieve the realm of the scourge of the plague. He had to discover the causes of the gods' seemingly implacable wrath against the land of Hatti. His father's neglect of a certain festival, his alleged breaking of a frontier treaty with Egypt and far the most serious-his slaying his elder brother to gain the throne were all cited as provoking the gods. Mursili could not understand why his offerings were not sufficient compensation, although he never denied that a father's guilt descended on his children.

When he came to the throne, Mursili II was mocked by his enemies as a mere child. This may have happened because he was the youngest son of Suppiluliuma I, his eldest brother, Arnuwanda II, having died of the plague and another brother, Zannanza, having been murdered on entering Egypt to marry Ankhesenamun. Yet it seems curious that two other brothers, viceroys of Aleppo and Carchemish, were willing to remain as such, allowing their younger brother to ascend the throne in Hattusa. It is noteworthy that during their lifetimes Mursili seems to have relied heavily on their support in maintaining his hold on his father's territorial gains in Syria. Mursili was immediately to prove his enemies sorely mistaken in their estimate of him: his youth probably gave him an energy not always seen in kings of more mature years. The first major crisis of his reign was one experienced by most Hittite kings, whose enemies, sometimes seducing some of the Hittite vassals, saw the accession of a new king as an opportunity to strike out against their overlord or

threatening neighbor. The most unrelenting danger to the Hittite Empire came from the Kaska lands to the north. Mursili then turned his attention to the west, where he was to win his most significant successes, removing Arzawa from the map as a political and military unit. He was to have no serious trouble in the west for the remainder of his reign, bar minor sedition, enabling him to concentrate on dangers in the northeast, the south and the southeast.

It was to the north and northeast-the Kaska lands, the Upper Land and Hayasa (Azzi)-that Mursili constantly found his attention drawn, in the early years of his reign leaving Syria to the experienced hands of Sarri-Kusuh in Carchemish. Trouble with a rebellious vassal in Nuhasse was aggravated by Egyptian military involvement. The death of Sarri-Kusuh encouraged Assyria to invade the kingdom of Carchemish, at least to the Euphrates. This was a serious enough danger for Mursili himself to march into Syria, where he successfully restored Hittite control over the viceroyalty of Carchemish, though not removing the future threat from that quarter. It was in the same ninth year of his reign that Mursili II suffered the heaviest personal blow of his life, with the death of Gassulawiya, his wife, from a mysterious illness. This he came to blame on his domineering stepmother Amminaya, a Babylonian princess. He resisted advice to execute her, instead banishing her from Hattusa, while giving her adequate provision for daily life.

The king had another affliction, evidently a minor stroke. It cannot have been too severe, since he was able fully to continue his responsibilities. It is a unique medical record for the time.

Mursili II died leaving the Empire rather stronger than at his father's death, especially in the west and south, although a threat from Egypt was soon to emerge for his successor.